

הרב שלמה שפרכר

מכון "ישראל"

לזכות רפאל יעקב בן רחל לרפ"ש

הפולמוס על אמירת 'מבניסי רחמים'

(ותשובה חדשה להרש"ר הירש וצ"ל בענין, מכ"י)

משך דורות רבים התעצמו גדולי ישראל סביב בעיה זו. היו שאסרו לומר פיוט זה — ואחרים דוגמתו — באמנם שאיסור גמור הוא לבקש עזר וסיוע משום "אמצעי" מלבד הקב"ה, ויש בזה צד מינות ועבודה זרה. יש שתיקנו קצת את לשון הפיוט, כך שלא תכוון התפלה אל האמצעים כי אם לה' לבדו. ויש שהצדיקו את אמירתו באופנים אחרים, ונסו להסביר ולהוכיח שאין באמירה כזאת שום צד של הכנעה "לכוחות אחרים" המבדילים בין ה' ובין עמו ישראל.

רבים וטובים כבר דנו בשאלה זו ואספו דעות שונות בענין, בפרט ר' אריה ליב גארדאן¹, דניאל גולדשמידט², ור' ישעיה צבי בראווער³, אבל עדיין השאירו לנו מקום להתגדר בו ולהוסיף מקורות חדשים.

שורש הבעיה היא, שהפיוט נראה סותר לעיקר החמישי מ"ג עיקרי האמונה שקבע הרמב"ם⁴:

"והיסוד החמישי, שהוא יתעלה הוא ראוי לעבדו ולרוממו ולפרסם גדולתו ומשמעתו, ואין עושין כן למה שלמטה ממנו במציאות מן המלאכים והכוכבים והגלגלים והיסודות וכל מה שהורכב מהן, לפי שכולם מוטבעים בפעולותיהם אין להם שלטון ולא בחירה אלא רצונו יתעלה, ואין עושין אותם אמצעים להגיע בהם אליו, אלא כלפיו יתעלה יכווננו המחשבות ויניחו כל מה שזולתו".

אמנם רבים הביאו ראיות מדברי חז"ל שפיוט זה אינו סותר לעיקר החמישי. בדרך כלל נצחה הדעה האחרונה, ורוב הפיוטים ה"בעייתיים" נאמרים כעת בכל קהלות ישראל. אבל פה ושם אנו שומעים על כמה גדולי ישראל שלא אמרו קצת מן הפיוטים האלו, ויש גם שהתנגדו אליהם כליל. ופיוטים אחדים נאמרים על ידינו היום בצורה קטועה שבא להתאימו עם העיקר החמישי, כמו שאמרנו.

א. רשימת הפיוטים והתפלות

והרי רשימה מליאה של הפיוטים והתפלות, שנשמע מהם פנייה למלאכים ולמשרתים עליונים — פיוטי סליחות:

1 בהקדמתו לסדור אוצר התפלות, פרק ג': "אל מי מתפללין".

2 בהקדמתו לסדר הסליחות, ירושלים תשכ"ה, עמ' 11-12.

3 בספרו שומע תפלה, ניו-יורק תשנ"ו, פרק לד, עמ' רפ-רפח.

4 בפירוש המשנה, סנהדרין, ריש פרק חלק, בתרגום הרב קאפח..

(1) "מכניסי רחמים הכניסו רחמינו לפני בעל הרחמים וכו'". פיוט זה נאמר בגמר הסליחות, בכל יום מימי הסליחות לפני ר"ה ויוה"כ. פיוט זה מופיע כבר בסדור רב עמרם גאון, ובתשובה להגאונים רבינו שרירא ורבינו האי⁵, והוא קדום מאוד.

(2) "מלאכי רחמים משרתי עליון, חלו נא פני א-ל במיטב הגיון וכו'". פזמון זה נאמר יום שני של סליחות, לפני ר"ה, ומחברו — לפי ראשי החרוזים — שמואל כהן יחי. רוו"ה (בתולדות הפייטנים, במבוא לסליחות) קובע שזהו ר' שמואל ממגנצא המוזכר בספרי דבי רש"י, בנו של רבינו יהודה בעל ספר הדינין, שנהרג עקד"ה בגזרת תתנ"ו יחד עם אשתו ובניו.

(3) "שלש עשרה מדות האמורות בחנינה, נא כל מדה נכונה חלי מלכך בתחנה וכו'". שלמונית זו נאמרת בערב ר"ה, ומחברו — לפי ראשי החרוזים — שלמה בן מנחם חזק. לא נודע לנו עליו מאומה, רק שחיבר עוד כמה פיוטים וסליחות שנמצאים במחזורים בכת"י. פיוט זה מפורש ע"י ר' אברהם ב"ר עזריאל, בספרו ערוגת הבשם (ח"ג עמ' 546-547).

(4) "שבת הכסא, אשר למעלה מנושא, יחלה בעדנו לצור המתנשא וכו'". תחנה זו נאמרת ביום ג' של עשי"ת, ומחברו — לפי ראשי החרוזים — שמעון בר יצחק, הוא רבינו שמעון הגדול ממגנצא, בן דורו של רבינו גרשום מאור הגולה, מגדולי רבני אשכנז ומנהיגיה. הוא חיבר פיוטים רבים, ביניהם הזמר "ברוך ה' יום יום" ליום השבת. בשבלי הלקט סי' כח נאמר עליו "שהיה מלומד בנסים", ובשו"ת מהרש"ל סי' כט, כתב שהיה גדול בתורה וחכמה ועושר ובסודות וסודי סודות לדרוש כל אות במ"ט פנים וכו'".

(5) "ה' ה' א-ל רחום וחנון ... מדת הרחמים עלינו התגלגלי, ולפני קונך תחנתך הפילי וכו'". פזמון זה נאמר ביום חמישי של עשי"ת, הנקרא יום "שלש עשרה מדות". מחברו — לפי ראשי החרוזים — אמתי, הוא רבינו אמתי ב"ר שפטיה, מגדולי חכמי דרום איטליה בתקופת הגאונים. גם הוא חיבר פיוטים רבים, שנזכרו לשבח, ע"י רבינו תם בתוספות ביבמות, טז ע"ב ד"ה פסוק ובחולין, ס ע"א ד"ה פסוק, וע"י ר' יהודה החסיד בספר חסידים סי' רל. גם פיוט זה מפורש בערוגת הבושם (ח"ג עמ' 558). עליו נמסר במגילת אחימעץ: "חכם בתורה פייט וסבר בעדת א-ל, גבר נכון בעמליו אמת שמו, ולו בנים נאים הגונים חכמים ונבונים וכו'".

(6) "תפלה תקח תחנה תבחר ... בעד ישראל צדק למדו, פני האדון ה' עמדו וכו'". תחנה זו נאמרת בערב ראש השנה, ומחברו — לפי ראשי החרוזים — מאיר ברכי יצחק חזק ואמץ, הוא רבינו מאיר שליח צבור, בעל ה"אקדמות". הוא היה מגדולי חכמי אשכנז, וחיבר ג"כ פיוטים רבים. הוא מובא הרבה בראשונים, ורש"י (בת' הנמצאת בשבה"ל סי' ר"צ) מזכירו בשם "אותו צדיק ר' מאיר ב"ר יצחק זכר צדיק לברכה".

(7) "אין מי יקרא בצדק ... ודוי ופלל לקדיש ועיר"⁶. סליחה זו נאמרת ביום ראשון מימי הסליחות, ומחברה — לפי ראשי החרוזים — שלמה, הוא ר' שלמה ב"ר יהודה הבבלי. אף הוא חיבר כמה פיוטים, וגם סדר עבודה המוזכר אצל כמה ראשונים, ובספר הפרדס עמ' קכח, כתוב: "קדושי עליון כגון ר' אליעזר ב"ר קליר מקרית ספר ור' שלמה הבבלי וכו'".

(8) "אמת אתה הוא ראשון, ... מיכאל וגבריאל תשר הביאו לה' למוראות, וחלו נא פני א-ל לקרב קץ הפלאות וכו'". שלמונית זו נאמרת בערב ר"ה בנוסח ליטא, ומחברה — לפי ההשערה — רבינו יואל ב"ר יצחק הלוי, חתנו של הראב"ן ואביו של הראב"ה.

(9) "מלך אחד יהיה ... מלאכי רחמים חלו נא לשוכני סנה וכו'". אף זו שלמונית הנאמרת בער"ה לפי נוסח ליטא, ומחברה — לפי ההשערה — רבינו יואל הנ"ל.

(10) "שנאנים שנאנים ... נצוצים נקבצים לך יחד ירננו, בעד החמוסים החמוסים לך קולם ירננו וכו'". פיוט זה מופיע בסדר רב עמרם גאון (ח"ב מג ע"ב), אבל מחברו לפ"ד ר' אריה ליב גארדאן, הוא ר' שלמה אבן גבירול.

(11) "מיכאל שרא רבא, קום ובעי רחמים על עמא רבא". קטע תפלה זו מובא בדרשת "תורת ה' תמימה" לרמב"ן⁷ ובמגן אבות לרשב"ץ (ח"א פ"ד).

(12) "שומרי שערים, פתחו שערים, ותישמע צעקת ישראל עשוקים ... נטרי תרעי פתחי תרעי ותשתמע צווחתא דישראל מריעי". סליחה זו מובאת ע"י רבינו שרירא גאון, בתשוה"ג זכרון לראשונים (סי' שעג), ונדפסה בגנזי קדם ספר ד' עמ' 67-68 ובקרית ספר שנה ב עמ' 146.

(13) "מלאכי מרומא, סמוכו יתנא, ואעילו צלותנא, לקדם בריינא וכו'". פיוט זה נמצא בכמה מחזורים של נוסח איטליה, כגון מחזור רומא דפוס שונצינו ודפוס קאזאל מיורי⁸, ובמהדורתו של ר' יוחנן טריווש עם פירושו "קמחא דאבישונא"⁹, וגם בכת"י של נוסח רומא, והובא גם ב"לשון ריא"ז" בשלטי הגבורים במסכת ברכות ריש פ"ב אות ד'.

(14) "מלאכי רחמים משרתי עליון ... חיות קודש מחנות נוראות, קרבו נא תפלה בעד סובלי תלאות וכו'". פזמון זה נאמר בתוך פיוטי הסליחות ליו"כ, ומחברו — לפי ראשי החרוזים — יצחק. נדפס בספר "לקט פיוטי סליחות"¹⁰.

6 על פירושו של קטע זה, ראה בקובץ "בית אהרן וישראל", דיונים של הרה"ג: אביגדור נבנצל, גליון מט עמ' קכח אות י; יחיאל בויס, גליון נ עמ' קכה אות ד; דוד יצחקי, שם עמ' קכח אות י; י.ד. בערג, גליון נב עמ' קט.

7 כתבי רמב"ן (הוצאות מוסד הרב קוק, ירושלים תשכג) ח"א עמ' קע"א.

8 שניהם משנת רמ"ו.

9 בולוניה שנת ש"א. אמנם הוא תיקן הלשון, ראה להלן.

10 דניאל גולדשמידט, ירושלים תשנ"ג, כרך א, עמ' 321-322.

15) "מלאכי אלקים שומרי היכלו, מיכאל וגבריאל שני שרי גבולו, חלו נא לפניו על עמו וחבלו וכו'". גם פזמון זה נאמר בתוך פיוטי הסליחות ליו"כ, ומחברו — לפי ראשי החרוזים — שמואל. גם זה נדפס בספר "לקט פיוטי סליחות" כרך ב, עמ' 615-614.

16-17) "במטותא מנכון מלאכי מרומא דבידיכון מפתחא דרחמי ותחנוני", ו"במטותא מינך מטטרון ספרא רבא", שני קטעי סליחות אלו מובאים בספר תניא רבתי סי' ע"ב¹¹, ושמה שני הקטעים הם חלק של תפלה אחת. בתשובה חדשה לבעל הרוקח שנדפסה לעיל במדור "אור הגנוז". הנוסח הוא: "במטותא מנכון מלאכי מרומא, הכניסו דמעת העלובים, הכניסו לפניו אפרו של יצחק וכו'".

18) "שלומי עליון ישני מכפלה חלו נא פני א-ל וימציאם ארוכה". קטע זה הוא מפיוט הנאמר ע"י הלועזים (=איטליאנים) בצום גדליה, כמו שהביא ר"ש מורפורגו, שו"ת שמש צדקה, סי' כג. אך תפלה זו היא לאבות ולא למלאכים¹², וחילוק זה יתבאר להלן.

19) "ידידי א-ל שומרי שערי זבול ארמונים ... התאושו לקול קורא עבדי א-ל נאמנים, ופתחו להם שערי ... חלו מורה צדק א-ל, קדוש". קטע מתוך פיוט, הנאמר ע"י הלועזים ואשכנזים בנעילה ליום כפור, והובא בשו"ת שמש צדקה הנ"ל, ובפחד יצחק, ערך "צרכיו" (דף נא).

20) "אהיה אשר אהיה לעד שמך ... הברו מלאכי מעלה ואראלם צעקו, צאו חוצה ופנימה על הקודש דפקו וכו'". גם פיוט זה נאמר בסליחות ליו"כ, נדפס בספר "לקט פיוטי סליחות" כרך א עמ' 362, ומחברו — לפי ראשי החרוזים — יצחק ב"ר משה. גולדשמידט עמ' 792 משער שהוא רבינו יצחק ב"ר משה מוינא, בעל אור זרוע.

21-22) "המונים המונים מכניסי תחנונים", וכן "אלי צדק עברו בשערים בעדינו שפכו רוח חן ותחנונים". שני קטעים אלו מובאים בספר מגן אבות להרשב"ץ (ח"א פ"ד).

ב. תפלות אחרות:

1) "שאו לבבכם לכפיכם... בני מעלה בעוז מיכאל וגבריאל, בעד עמכם שאו קולכם וכו'". "אופן" זה מופיע ביוצר לשבת שלפני ראש השנה, ונדפס בסוף סדור אוצר התפלות. מחברו — לפי ראשי החרוזים — יצחק ברבי [משה], ולדעת גולדשמידט עמ' 790 הוא רבינו יצחק אור זרוע.

2) "ברכוני לשלום מלאכי השלום עליון וכו'", בזמר "שלום עליכם" לליל שבת. בתפלה הנוספת אח"כ, "רבוך כל העולמים", נאמר ג"כ "מלאכי השלום ... ברכוני לשלום ואמרו ברוך לשולחני הערוך וכו'". נוסח אחר של תפלה זו מצוייה בספר לקט

11 עמ' 154. הקטע הראשון מובא גם בשבלי הלקט סוף סי' רפ"ב.

12 וכן נמצא גם אצלנו, בסליחה לראש השנה: "אל אלוה דלפה עיני ... קומו ישני מכפל לסעדי ... וזעקו והתפללו לא-ל עמדי וכו'".

ישראל¹³, וכה נוסחה: "משרתי א-ל תלווני ברחמים וברכוני במוצאכם בביתי נר דולק וכו'". ובשורת חוות יאיר סי' רלח, הביא זמר דומה, שחיבר אביו הר"ר שמשון בכרך: "מלאכי עליון באו בשלום, ברכוני מעתה ועד עולם ... ברכוני ככוכבי השמים, רכב אלקים רבותיים, בשלום ושנת חיים בעושר וכבוד לקיים".

(3) "במרום ילמדו עליהם ועלינו זכות שתהא למשמרת שלום וכו'", הנאמר בברכת המזון¹⁴.

(4) "שמרוני שמרוני, עזרוני עזרוני, סמכוני סמכוני וכו'", הנאמר בכניסה לבית הכסא, כדברי אב"י במסכת ברכות ס ע"ב.

(5) "אלקי אבי, ברוב היראה לבכי, אכתריאל השר אליהו תשבי, חלו נא פני א-ל בעדי ... בכריאל השר תזכרני לטובה במרוממך", ובהמשך נזכרו מלאכים רבים, כל אחד בשמו לפי סדר א-ב. תפלה זו חיבר המהרש"ל לאומרה קודם מנחה, ונדפסה בספר "לך אזובך זבח תודה"¹⁵.

(6) "בבקשה מכם מיכאל וגבריאל ורפאל שתעמדו בתפלה בבקשה ובתחנונים לפני מ"ה הקב"ה שאצליח בכל דרכי ובכל מקום שאני הולך וכו'". תפלה זו נאמרת קודם שיצאים מבית הכנסת, והובאה בספר יוסף אומץ לר' יוסף יוזפא האן נויירלינגן (פרנקפורט תרפ"ח), בשם קונטרס של מהר"ר אליעזר טריווש ז"ל שהיא "קבלה מרבנו תם", ובמדרש תלפיות בשם ספר הנהגת האדם ענף בקשה.

(7) "משביע אני עליך מטטרון השר ששמך כשם רבך שתזקק לי לעשות חפצי וכו' ותצילני בעולם הזה וכו' ותזכני לחיי העולם הבא ותצילני מכל בריות וחיות רעות וכו' כי אתה שומע תפילת כל פה, ברוך אתה ה' שומע תפלה". אף תפלה זו משל המהרש"ל היא, ונדפסה שם בעמ' 38-39. בקשה זו נאמרת בכל יום, קודם התפלה או אחר התפלה, ולפניה נדפס: "א"ר ישמעאל כל מי שאומר הרז הגדול הזה בכל יום אינו משתכח דברי תורה כל ימיו ואין יצה"ר שולט בו כל ימיו"¹⁶.

(8) "אחלה אני לכם פסקון אטמון סגרון, פסקון שלא יפסוק קולי, אטמון שלא יאטום גרוני וכו'". תפלה זו היא לחזנים כשעומדים להתפלל, ונדפסה בלבוש החור או"ח סי' תקפד, א.

(9) "לא על אנש רחיצנא ולא על בר אלהין סמיכנא", בתוך תפלת "ברוך שמייה", שמקורה בזוהר¹⁷. מלבד הטענות השונות על אמירת "ברוך שמייה" בכלל ועל קטע זה

13 עמ' 50, וראה בכת"ע "צפונות" גליון ד עמ' קד.

14 ראה בקובץ "בית אהרן וישראל" גליון נב עמ' קט. אבל תפלה זו אינה נאמרת בלשון נוכח למלאכים, אלא בלשון נסתר; ואם כן יש לומר שהתפלה הוא אל ה' שיצווה למלאכים ללמוד עלינו זכות.

15 לובלין שע"ה, עמ' 34-38. וראה מאיר רפלד, "דעת" גליון 34, עמ' 29-30.

16 יש להעיר על נוסח בקשה זו, שהיא מתחילה בהשבעה למטטרון ומסתיימת בתפילה אל ה'. ענין השבעת מלאכים הוא סוגיא סבוכה עד מאד, ראה מראי מקומות בשו"ת זכר יהוסף (או"ח סי' רי) ובתהלוכות האגדות (פרק ו).

17 ויקהל דף ר"ו ע"א.

בפרט¹⁸, עוד יש שערערו על שאין להזכיר כלל אפשרות של הסתמכות על כוחות עילאיים אחרים מלבד הקב"ה¹⁹.

10) תפלות "יהי רצון וכו'" הנאמרות בשעת תקיעת שופר. כבר דנו רבים וטובים בענין אמירת בקשות אלו, אם מחמת הפסק בין התקיעות, אם מחמת הזכרת שמות קדושים, אם מחמת השבעת מלאכים, ואם מחמת הזכרת "ישוע שר הפנים" שיש שראו בכך רמז לאותו האיש ימ"ש²⁰. ויש שראו בתפלות אלו גם בפנייה למלאכים דרך אמצעי²¹.

ג. דעת הגאונים

המקור הראשון לסוגיא זו היא תשובת שאלה לרב שרירא גאון²², שנשאל מבני קירואן בדברי הגמרא שבת יב ע"ב, לעולם אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי, דאמר רבי יוחנן כל השואל צרכיו בלשון ארמית אין מלאכי השרת נזקקין לו, לפי שאין מלאכי השרת מכירין בלשון ארמי, "והא כולהו רחמי ובעיי דאתו לאבותינו ז"ל ממתיבתא קדישתא כולהו בלשון ארמית הן". רש"ג השיב להם: 'מלתא דתאבע אדם מן מלאכי השרת אל ישאל בלשון ארמי, אבל מילתא דתאבע אדם מלפני בוראו ישאל בכל לשון'.

הוא מוסיף לומר שיש כמה דברים שהמלאכים עושים כפי שנראה להם ואין צריכין רשות מלמעלה, ומשום כך כותבים קמיעות ואמרים שמות כדי שיעזרו המלאכים בדבר, ומשום כך אמר יעקב (בראשית מח טז) המלאך הגואל אותי וכו', וישעיה אמר (סג ט) ומלאך פניו הושיעם וכו'. אבל בסוף התשובה הוא חולק על זה, וכותב:

18 ראה סיכום סוגיא זו בספר "שרשי מנהג אשכנז", הרב בנימין שלמה המבורגר, בני ברק תשנ"ה, עמ' 158-186, ובהמקורות המצויינים שם; הרב יצחק פרנקל, "ישורון" כרך ב, עמ' תקנט-תקפ.

19 ראה שרשי מנהג אשכנז עמ' 173; צבי יעקב צימלס, אוצר החיים שנה ו (תרצ), עמ' 7-165.

20 תפלות אלו נדונו במקורות רבים. ראה מה שאסף הרב חיים קרויס בספרו "מכלכל חיים בחדס", ירושלים תשמב, חלק ב; קונטרס "חיים וחסד", בתוך ספר "אות חיים", ירושלים תשמה, עמ' כה ואילך.

21 כן הוא ב"מאורי אור" לר' אהרן מוירמש, חלק עוד למועד, ראש השנה דף כט (וראה עוד מה שכתב בחלק חזון למועד, דף נג ע"א). וכן משמע גם בזכר יהוסף הנ"ל, ובשו"ת תשובה מאהבה סוף תשובה א, אות ס נ"יש לציין שהזכר יהוסף מביא ש"המדפיסים להפיס דעת ההמון שהורגלו באמירת יהי רצון שבתקיעות השמיטו מה שהזכיר בסוף התשובה אות ס' שמתרעם בהזכרת שמות המלאכים והממונים]. הרב איסר קלוגר בספרו "היהדות וחכמיה", ת"א תש"ן, עמ' צא, מביא בשם המגן אברהם ס"י תקפד שמשבח השמטת שמות המלאכים משום ש"העם היו חושבים אשר עליהם אנו מתפללים", אבל במגן אברהם (סוף ס"ק ב) לא נמצאו מלים אלו. כמו כן הוא מביא בשם ספר מעשה רב שהגרי"א ז"ל לא אמר יהי רצון שבין התקיעות לפי ש"המתפלל צריך להתפלל לה' לבדו ולא למלאכים", אבל גם מלים אלו לא נמצאו במעשה רב (אות רו). ולפלא על מו"ל "מחזור הגרי"א, עם פירושים וביאורים, דינים ומנהגים, מלוקטים מתוך ספרי הגאון איש אלפי רבינו אליהו מווילנא זי"ע" (לראש השנה, ירושלים תשמ"ח, מאת הרב צבי יהושע לייטנער), שהדפיס כל הבקשות האלו, על אף הדברים המפורשים במעשה רב שאין לאמרו.

22 נדפסה בשו"ת הגאונים הרכבי ס' שע"ג, ומשם באוצר הגאונים מס' שבת עמ' 4-7.

כך יש לומר בפירוש השמועה, אבל לא ראינו ולא שמענו מעולם שהחכמים נמנעים מלשאול צרכיהם בלשון ארמי, אלא אף ב"אב הרחמים", שהיו רגילים בו ועוד נאמר בישיבה, שאומרים בלשון הקודש וכו', ויש בו גם דברים שאומרים אותם בלשון ארמי והם למלאכי השרת, "בבקשה ממך השליח המהיר הפוסע את העולם בארבע פסיעות וכו'" ²³.

ומסיים על דברי ר' יוחנן: "וכי [היכי] דלא חשו לה ראשונים אף אנן נמי לא חיישינן".

על זה כתב ר' אריה ליב גארדאן ²⁴: "ואם הגאונים הקדמונים היו רגילים להתפלל בסגנון כזה — אנן מאי נעני אבתרייהו?" אבל נראה שהבאים אחריהם לא ידעו מתשובה זו. הסוברים שאין תפלת ישראל צריכה למלאכים התאמצו ליישב המנהג עם דברי רבי יוחנן, והחולקים עליהם השתמשו בדברי רבי יוחנן להתנגד למנהג.

מרשימת הפיוטים שהבאנו למעלה אפשר לראות, שהרוב המכריע נתחבר ע"י גאוני אשכנז, שכידוע ²⁵ קיבלו רוב מנהגיהם והלכותיהם מבני ארץ ישראל, דרך איטליה [ואף באיטליה מצאנו לעיל כמה פיוטים כאלון]. בפיוטים של בני ארץ ישראל מובהקים, כגון יוסי בן יוסי, ינאי, ר' אלעזר הקליר ועוד, לא מצינו בקשה למלאכים כלל. ואדרבה רק במתיבתא בבל התפללו כך כדברי רש"ג הנ"ל, ומ"מ במנהגי ספרד, הנמשכים כבדרך כלל אחר מנהג בבל, כמעט ולא נמצאו פיוטים כאלו כלל ²⁶, והדבר צריך ביאור. על כל פנים, אף בנוגע לימי הגאונים לא מצאנו שום איזכורים אחרים לתפלות כאלו, לבד מתפלת "מכניסי רחמים" הידועה, שמופיעה בסדור רב עמרם גאון כמו שהבאנו למעלה. אבל מן המפורסמות היא שסדור רב עמרם גאון לא יצא מתחת ידי הגאון כמות שהוא לפנינו, והרבה הוסיפו בו הדורות הבאים בארצות אירופה, קהלה קהלה ומנהגיה, שנכנסו לתוך הסדור ונתמזגו בו. ורק בסוף ימי הגאונים, בזמן רבינו שרירא ורבינו האי, מוזכרת תפלת "מכניסי רחמים", כמו שהבאנו למעלה ²⁷.

ד. דעות הראשונים על ההיתר להתפלל למלאכים

בראשונים מצינו חילוקי דעות בענין זה. כבר הבאנו לעיל דברי הרמב"ם שאסור לעבוד ולהתפלל לשום ישות אחרת בלתי לה' לבדו. האריכו עוד בזה ר' יוסף אלבו, ס'

23 היינו אליהו הנביא, ברכות ד:

24 במבואו פרק ג דף י' ע"א.

25 ראה י.מ. תא-שמע, "מנהג אשכנז הקדמון", ירושלים תשנב, עמ' 85 ואילך.

26 ר' אלעזר רוקח בתשובתו שנרפסה למעלה במדור "אור הגנוז", כותב שמנהג צרפת ספרד מצרים ואשכנז לומר בעשרת ימי תשובה "מכניסי רחמים".

27 עדות נוספת אחרת יש לנו לרעיון זה בתקופת הגאונים, בפולמוסו של הקראי המפורסם יעקב אל-קיקיסאני שר"י (נדפס על ידי באכער ב"מחקרים קראיים", פ. בירנבוים, עמ' 267), שמתנגד למה שפירשו ה"רבנים" על הפסוק בקהלת (י, כ) "כי עוף השמים יוליך את הקול", שהפ' שהמלאך המעופף מביא תפלות האדם אל ה'.

העיקרים (מאמר ב פי"ז), הרשב"ץ, מגן אבות (ח"א פ"ד), האברבנאל, ראש אמנה (פי"ב), ור' מנשה בן ישראל בספרו המכריע²⁸ ועוד. כלשון הרמב"ן בפירוש התורה (בראשית מו א): "ואם יאמר שהוא כבוד נברא וכו' איך יקבעו בו כבוד, והמבכר והמתפלל לכבוד נברא כעובד אלילים". והמקור לזה מאמר חז"ל, בירושלמי (ברכות פ"ט ה"א): "מלכי ואלהי כי אליך אתפלל (תהלים ג ג): לא יצווה לא למיכאל ולא לגבריאל אלא לי יצווה ואני עונה לו מיד".

אמנם מצינו אצל יהושע (ה ד) שהשתחוה אל המלאך שבא אליו, וכבר תמה על זה בדרשות הר"ן דרוש ד' עמ' נ"ז, ותיירץ שאותו המלאך היה מטטרון ששמו כשם רבו, ועליו נאמר (שמות כג ב) הנה אנכי שולח מלאך לפניך וגו' השמר מפניו אל תמר בו וגו' כי שמי בקרבך, ואליהו בלבד הותר להשתחוות ולא לשום מלאך אחר. ובספר העיקרים (מאמר ב פכ"ח) תירץ שהמלאך בא אליו בשליחות הבורא, ובכה"ג מותר להשתחוות לו שאין הוא מקבלו לאלוה, וכן תירץ ר' מאיר המעילי (ראה להלן). וכן כתב גם בקונטרס הראיות לריא"ז במסכת סנהדרין²⁹, והוסיף שם שאם לא נראה לו המלאך אלא שרוצה להשתחוות או לעבדו כדי שיהא בעזרו ויליץ בעדו אסור לכתחלה מפני שנראה כעובד ע"ז, מיהו לא הוי עובד ע"ז ממש הואיל ואינו מקבלו עליו באלוה. והרב אברהם בן אליעזר הלוי³⁰ תמה על חילוק זה, שא"כ כשנראה אליו בשליחות הבורא יהא מותר גם לזבח ולקטר לפניו, ואין זה מסתבר כלל. וחילק באופן אחר, שהיתר יהושע היה משום שנראה אליו בצורת אדם גשמי, וכן תירץ גם בריקנטי (ליתרו כ ג) שבלובשם צורת אדם מותר להשתחוות להם כמו שמותר להשתחוות לאדם³¹.

וראה עוד ברמב"ן פ' יתרו, שכתב: "והע"ז השלישית, מהם העובדים למלאכים וכו', או שיחשבו שיש להם יכולת, או להיותם מליצים בינם ובין האל לעובדים אותם וכו', וכל זה נזהר לנו בתורה, ונראה שאפילו להתפלל להם על דרך זה אסור לנו, כמו שנאמר בהגדה וכו' לא תצווה לא למיכאל ולא לגבריאל וכו', ולפי זה אנו ... במיכאל שרא רבא, ובמכניסי רחמים, וכן נראה דברי הרב בספר המדע"³². וכן בס' מלמד התלמידים

28 חלק ב, סוף פרשת יתרו, בפסוק לא תעשון אתי אלהי כסף וכו'.

29 דף סה. בעמוד צז מדפי הספר.

30 נדפס בכרם חמד ח"ט.

31 ובזה תירץ בגשר החיים (ח"ב סי' כ"ו אות ד') איך ביקש יעקב אבינו ברכה מן המלאך ואמר לו (בראשית לב, כט) לא אשלחך כי אם ברכתני, שאם הוא בצורת אדם מותר. והוסיף שברמב"ן שם מבואר שאמנם השיב לו המלאך "למה זה תשאל לשמי", שאין הכח והיכולת בלתי לה' לבדו ואם תקראני לא אענך ומצרתך לא אצילך. ושם לפי מסקנא זו באמת אף באופן כזה אסור.

32 ג' הנקודות מופיעות בגוף הספר, ולפי הענין נראה להשלים: ולפי זה אנו טועים, או: חוטאים, וכדומה. ובמגן אבות לרשב"ץ שהבאנו לעיל (ומוזכר בהערות רח"ד שעוועל) כתב: אבל הרמב"ן ז"ל בדרשת תורת ה' תמימה כתב שאין אנחנו עושים יפה בזה וכן במ"ש מיכאל שרא רבא ואני מודה לו בזה וכו'. ויש להעיר שבספר פחד יצחק (שהובא לקמן) דף נ"ד ע"א מצטט לשון הרמב"ן: "ולפי זה אנו אומרים במיכאל שרא רבא קום ובעא רחמי על עמא רבא ובמכניסי רחמים וכן נראין דברי הרב בספר המדע". ומביא מדברי הרמב"ן אלו להיפוך שמותר להתפלל כן! והוא תמימה

לר' יעקב אנטולי (פרשת יתרו), והובא בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג³³, שאסור להשיב המלאכים אמצעיים בינינו, "ויש למנוע המנהג לומר מכניסי רחמים, לפי שלא מצינו בתפלת האבות והנביאים ובסדר אנשי כנסת הגדולה שהתפללו בלתי לה' לבדו, ומה שאמר יעקב אבינו (בראשית מח טז) המלאך הגואל אותי מכל רע וכו', תפלתו אל השי"ת היתה כמ"ש (שם טו) האלהים אשר התהלכו אבותי וכו' וכן השולח המלאך הגואל אותי מכל רע יברך את הנערים"³⁴.

ויש מן הראשונים שהביאו שיש בזה דעות חלוקות. בפירוש התפלות והברכות לרבינו יהודה ב"ר יקר [רבו של הרמב"ן בנגלה ובנסתר] הביא כמעט כל הנקודות העיקריות שנאמרו בנושא זה, וכה דבריו³⁵:

"ויש אומרים מיושב מכניסי רחמים הכניסו רחמינו, ואפשר הוא לעשותן, שאף למתים מבקשים אנו שיבקשו רחמים עלינו כדאמרינן בתענית (טז) ולכך היו הולכים לבית הקברות, ולמעלה הבאנו האגדה גבי וקבל ברחמים את תפלותינו, שהמלאכים מכניסים התפלה עד למחיצתו והקב"ה בא ומקבלה משם, מכלל שהמלאכים מכניסים התפלה, ונראה נמי בשבת (יב ע"ב) אין מתפללין בלשון ארמי לפי שאין מלאכי השרת מכירין אותו לשון ארמי³⁶. ודעות חלוקות הן, שהרי לא מצינו בכל המקרא בצורת ישראל שהנביאים בקשו רחמים למלאכים

גדולה. עוד יש לתמוה על דניאל גולדשמידט, במבואו לסליחות צמ' 12 הערה 11, שמביא דברי מי שהעתיק דעת הרמב"ן והרשב"ן וכותב שלא מצא מקורם, לא של זה ולא של זה.

33 דפוס ברלין, בתשובות שבסוף הספר צמ' 325.

34 גם בפולמוס שנגד חכמת הקבלה היו כאלו שערערו על המתפללים אל הספירות וראו בו צד מינות, ראה בשו"ת הרשב"ש (סי' קפ"ח) שכתב: "כי ראיתי רבים מעמי הארץ מתיירים ומתכבדים בחכמת הקבלה והם ריקים מחכמה ולא ידעו עד מה וכו', שהם לא ידעו אלו עשר ספירות מה הם, אם הם תוארים או שמות השפעות שופעות מאתו ית' וכו', ואם תאמר שהם השפעות א"כ הם כחות כלומר מלאכים, והמתפלל אליהם — אם אומר שהם כחות או השפעות א"כ המתפלל והמכוין בהם שהם עצמיות הוא כופר, שכל המתפלל למלאך מהמלאכים כופר הוא וכו', ואם תאמר שהם תוארים יודיענו מה נשתנו אלו מזולתו וכו'".

ובכת"י מאחד מבעלי הקבלה מצאנו: "ושמעתי שעליו נרמו וצדיק יסוד עולם, בשביל צדיק אחר העולם מתקיים וזהו חנוך בן ירד, ויש מי שמתכוין בתפלתו אליו, ונתנו טעם לדבריהם כי בעבור היותם טמאים ושלפלים איך נמצא בדעתם להתפלל לעלת העלות יתעלה, ואחר שיש שר מורשה על עניני העולם, אליו נתפלל. ואנו לא כן כוונתנו וכו', והוא יתעלה שומע תפלה ומתרחצ בתחנונים ונכנס לפנים משורת הדין, והכתוב צווח על זה (ויקרא יט, ד) אל תפנו אל האלילים, שממשי מרום קורא הכתוב אלילים מלשון אל כנגד תפילת המתפלל עליהם, שאינה חשובה ואין בה מועיל, כי אין רצון יתעלה ויתברך להפריש בינו ובין המתפלל עליו, רק כונתנו להתפלל לעלת העלת הנקרא כתר עליון". וראה מה שתירץ בזה בשו"ת הריב"ש סי' קנ"ז, ובמראי מקומות שהובאו (בהוצאת מכון אור המזרח, ירושלים תשנ"ג) בהערה 6 שם.

35 ירושלים תשל"ט, צמ' עג.

36 לפירושים השונים שנאמרו על זה, ראה "תפארת צבי", להרב מרדכי שפילמן, חלק ב, נו-יורק תשמ"ה, צמ' קיא-קיד.

ולמתים לבקש רחמיים עבורם, רק שהיו הולכים לחסידים שבדורם להתפלל עליהם. לכך יש לפרש כי כשאומר מכניסי רחמים וכו' כנגד חסידי הדור אנו אומרים שירבו תחנונים ותפלות לפני המקום להגן על דורם וכו', ועל כונה זו ראוי לומר מכניסי רחמים וכיוצא בזה שיתן דעתו על זה, והשם יצילנו משגיאה"³⁷.

כעין דברים אלו כתב ר' מאיר ב"ר שמעון המעילי מנרבונו נרבו של רבינו מנוח וחברו של הרמב"ן באריכות, בספרו מלחמת מצוה³⁸. והוסיף עוד להקשות על מה שאמרו רז"ל בברכות (ס ע"ב) שהנכנס לבית הכסא יאמר "התכבדו מכובדים קדושים משרתי עליון שמרוני שמרוני עזרוני עזרוני עד שאכנס ואצא", וכתב: "והר' משה³⁹ לא גרס עזרוני אלא שמרוני לבד⁴⁰, ואפשר לפרש שמרוני כמו המתינו אותי⁴¹, ונוכל לומר שאף למה שגורסין עזרוני אינו בדרך תפלה ובקשה, רק מפני שהוא נכנס למקום הטנופת וכו' והם מצווים עליו לשמרו כדכתיב (תהלים צא יא) כי מלאכיו יצוה לך לשמרך בכל דרכיך, לכך אומר להם שאינו פושע להכנס במקום הטנופת, אלא לעשות צרכיך ולצאת, ולכך יש להם לעשות שליחותם שנצטוו בו מאת השי"ת לשמרו"⁴².

בתשובת ר' אלעזר מגרמייזא, בעל הרוקח (נדפס לעיל במדור "אור הגנוז"), שנשאל על אמירת "מכניסי רחמים", הביא מקורות אלו ומקורות נוספים אחרים.

ה. דעות הראשונים על הצורך לסיועם של המלאכים

גם במה שכתבו הראשונים שהמלאכים מכניסים התפלה לפני הקב"ה כדמוכח במסכת שבת, מצינו דעות חלוקות. יש מן הראשונים שפירשו הגמרא באופן אחר, ראה באורחות חיים (הלכות קר"ש אות יט) ובספר הכלבו⁴³ שכתבו רז"ל:

37 אבל בספרו להלן (עמ' קמב) כתב לחלק, שרק להתפלל תחלה למלאכים אסור, אבל אם התפלל לה' ואח"כ מבקש מהמלאכים שיכניסו תפלותיו אין בכך כלום.

38 ונדפס בסוף ספרו המאורות על מסכת ברכות, עמ' קעט-קפג.

39 רמב"ם הל' תפלה פ"ז ה"ה.

40 וראה שם בהגהות, שלפנינו ברמב"ם גרס גם "עזרוני", אבל בספר עץ חיים עמ' סג ליתא. וגם בספר המנוחה וברמב"ם עם פ"י יד פשוטה ועם פ"י הרב יוסף קאפה אינם גורסים "עזרוני". כמו כן אין מלה זו מופיעה בכת"י אוקספורד (הונטינגטון 80) המפורסם של ספר אהבה, שעליו חתם הנשר הגדול בכתב יד קדשו שהוגה מספרו, ושי"ל ע"י מכון אופק, קליבלנד, בעריכת הרש"ז הבלין שליט"א, תשנ"ח לו שהמציא לנו פרט זה.

41 כן פ"י גם בספר המנוחה, והוסיף שהמלאכים הם הכוחות השכליות, ונקראו מלאכי השרת על דרך משל.

42 וכן תירץ ר' יוחנן טריווש בפ"י קמחא דאבישונא כנ"ל. ובמור וקציעה (או"ח סי' ג) כותב, שכיון שאומר "משרתי עליון" מוכח שהם באים בשליחותו של מקום, ומשום כך מותר היה גם ללוט לבקש טובה מהמלאך. וראה גם גשר החיים חלק ב (פרק כו אות ו).

43 סי' י', והובא באלהיו רבא סוף סימן ס"ב, ובספר שלי"ה, בתחלת מסכת ראש השנה, אות כ"ו בהגה"ה.

"וצריך כל איש בעל שכל להתבונן במאמר הזה, ולא יטעה לומר שדעת ר' יוחנן שיכוון השואל לשאל צרכיו למלאך שיצטרף לתפלתו ולא להקריבה ולהשמיעה לפני השם ית', כמו שאמרו לא יצווח לא למיכאל ולא לגבריאל וכו', וכונת ר' יוחנן ידועה למשכילים ומבינים טוב לחש וכו', וזה ביאור המאמר, שבא להעיר האדם לכוין בתפלתו כונה רצויה ולהסיר מלבו בעת התפלה כל מסך וכל מחשבה מבדלת וכו', ולפי שלשון ארמי זר הוא ואינו שגור בפי האדם וטבע הנפש להתערב בו ואין הכונה מצויה להתפלל בלשון ההוא, ואמרו שאין מלאכי השרת מכירים בלשון ארמית, ר"ל הכחות הטובות אשר מהם נמשכו המעלות הטובות כי הם נקראים מלאכי השרת וכו'".

הרי שהוציאו דברי הגמרא מפשוטם⁴⁴ משום ש"ל שלא רק שאין לבקש עזרה משום מלאך, אלא שאין שום צורך למלאכים בתפלות ישראל, שהתפלות והבקשות נאמרות אל ה' בלבד ואינן עוברות דרך שום אמצעי. וכן כתב מה"ר יעקב אבן חביב, בפירושו "הכותב" בעין יעקב במסכת שבת, שכוונת הגמרא היא שתהיה תפלתו בכוונה ולא כמצות אנשים מלומדה, אבל רחמנא ליצולן מלחשוב שצריך המתפלל לבקש מלפני מלאכי השרת שיכניסו תפלתו לפנים.

מאידך גיסא מובא בשבלי הלקט (סוף סי' רנב) ובתניא רבתי (סי' עב) בשם ר' אביגדור כהן צדק, שיש לומר מכניסי רחמים וכו' ואין בזה משום משתף שם שמים ודבר אחר, וראיה מהא דאמר ר' יוחנן (סנהדרין מד ע"ב) לעולם יבקש אדם רחמים שיהיה הכל מאמצין את כחו מלמטה ואל יהיו לו צרים מלמעלה, ופירש"י שייסיעוהו מלאכי השרת לבקש רחמים. הרי מפורש להדיא שצריך האדם לסיוע ממלאכי השרת ושלא יטנינו עליו⁴⁵. והביאו ג"כ ממדרש שיר השירים⁴⁶, שאומרת כנסת ישראל למלאכים העומדים על שערי תפלה ועל שערי דמעה הוליכו תפלתי ודמעתי לפני הקב"ה ותהיו מליצי יושר לפניו וכו'. והוסיפו עוד לפרש גם מה שאומרים בלשון ארמי "במטותא מנכון מלאכי מרומא וכו'", שרק ביחיד אין להתפלל בלשון ארמי אבל המלאכים הממונים על הצבור מבינים בכל לשון.

ובתשובה החדשה לבעל הרוקח⁴⁷ נראה שהגיע הדבר לידי מחלוקת. הוא מביא "ארו אחד בקיר, את בוראו לא הכיר וכו', חוטא שוטה רע גאותו", האומר שאסור להשים מליץ להכניס לפניו צעקות לבבנו. הרוקח מאריך שם לבטל דבריו, ומוכיח שיש צורך בסיוע המלאכים: "בזמן הבית היו ישראל חביבין לפני הקב"ה לא היו צריכים לשליח וכו', ומשחבר נעשו כעבדים וצריכים לשלוח מליץ [תפילה] לפני המקום".

44 וכדברי ר"י בר יקר לעיל ש"יש לפרש כענין אחר". וכן פירש גם במאירי במסכת שבת שם.

45 ברש"י בסנהדרין שם דייק להיפוך, שם"ש ר' יוחנן לעולם יבקש אדם רחמים וכו' הוא רק ביחיד ולא בצבור, וא"כ אין מכאן ראיה לומר מכניסי רחמים וכו'. וראה עוד באלף המגן סי' תקפ"א סק"א.

46 לא נמצא לפנינו.

47 למעלה במדור "אור הגנוז".

ו. אחרוני הראשונים וראשוני האחרונים

אף בדורות שלאחריהם נחלקו הדעות סביב בעיה זו. אמנם מכיון שדברי הגאונים והראשונים שהבאנו לעיל לא נדפסו ברובם עד לאחרונה, דנו הפוסקים על הנושא מבלי לדעת דברי קודמיהם.

בשו"ת מהר"י ברונא⁴⁸ כתב בפשטות להיתר: "מה שאנו אומרים נא מדה נכונה, וכן מדת רחמים ומכניסים רחמים מלה"ר, אינו אלא דרך שפלות ועבדות, שמדבר בפני המלך ליעוציו לדבר למלך, והוא בוש בדבר לקרב אל המלך ואין זה דרך אמצעי כלל".

אמנם ר' יוחנן טריווש, בפירושו "קמחא דאבישונא" על סדור התפלה⁴⁹ כתב על תפלת "מלאכי מרומא סמוכו יתנא וכו'", שברוב המקומות אין אומרים אותו משום שאין להתפלל למלאכים, ואותם שנוהגים לאומרם יש לומר שהפירוש הוא שהש"ץ מזהיר את הצבור שישבו הפושעים והחוטאים שבהם, שיתפללו על דורם וירבו תחנונות ובקשות לרחם על הדור⁵⁰. והוא מאריך הרבה שאף שהכוונה לטובה מ"מ יש למחוק כל זכר מתפלה למלאכים, ומפרש ש"מכניסי רחמים" גם כן על צדיקי הדור נאמר. ובגוף הסדור מחק נוסחת "מלאכי מרומא וכו'", והגיה במקומה: "א-להא מרומא, סמוך יתנא, וקבל צלותנא, את א-להא בריינא וכו'". ומאז נדפס כן בכל המחזורים של נוסח איטליה אחריו.

וכן דעת ר' משה פרוכיניצלו, בתשובה על "רצון קוניהם" ביצר לפני קריאת שמע⁵¹: "ואין איש שם על לב, כמו שעשו בתחנונים של שנים חלפו למו, היו אומרים מלאכי מרומא סמוכו יתנא, והיה טעות גדול וכתוב (ויקרא יט, יד) אל תפנו אל האלילים, והקדמונים העמידו בדבר כנראה במחזורים ישנים ובפרושים, עד שהבחין בדבר איש צדיק תמים ונכבד בדורו ועל פיו נמנעו מלאמר".

גם בספר בית אלקים להמב"ט (שער התפלה פרק יב) האריך לבאר למה מותר לבקש מצדיקים שיתפללו בעדנו, וממלאכים או משרי מעלה אסור. והוא מתרץ כי מצד מעלת ברואי עולם האמצעי אפשר שיטעו העולם אחריהם אם יתפללו אליהם, משא"כ בברואי עולם השפל אי אפשר שיטעו בזה כיון שהם אנשים מורכבים בד' יסודות כמותם. ועוד, "מצד כי שרי מעלה אינם נכנסים תחת מקרי העולם וחסרונותיו, ואין להם צורך להתפלל לא-ל יתברך על שום דבר כי אם לשבחו ולהלל לשמו הגדול וכו', לכך אם מתפללים אליהם יטעו העולם, אבל האנשים גם כי יהיו צדיקים הם מוכנים להיותם נלכדים בפגעי העולם וקורותיו, ולכן כשבאים אליהם שיתפללו בעדם אין מקום לטעות אחריהם".

והמהר"ל בספרו נתיבות עולם (נתיב העבודה פרק יב) גם כן קורא תגר על אמירת "מכניסי רחמים", והוא מסיים דבריו שיש לתקן הלשון ולהגיהו, ולומר: "מכניסי רחמים יכניסו רחמינו, משמיצי תפלה ישמיעו תפלתנו, מכניסי דמעה יכניסו דמעותינו, [ולכן]

48 סאלוניקי תקנ"ח, נדמ"ח ירושלים תשמז, סי' רעה.

49 בולוניא ש-שא, חלק שני, עמ' 14-15 [בגוף הספר אין מספרים לעמודים].

50 פירוש זה הביא המהרש"ם, "דעת תורה" סי' תקפא סעיף א, בשם "שמעתי".

51 שו"ת ר' משה פרוכיניצלו, ירושלים תשמט, סי' י, דף כד ע"ב.

ישתדלו וירבו תחינה ובקשה וכו'". ולפי זה התפילה הוא אל הש"י שמכניסי הרחמים יכניסו רחמינו⁵². בשו"ת חתם סופר (או"ח סי' קסו) מביא דבריו ומסכים להם, לפי שבני ישראל הם לפני מלאכי השרת⁵³ ואינם צריכים מליץ לפני אוהבם ית"ש, ומי שמעמיד מליץ בינו לבין ה' אינו אלא קטנות אמונה⁵⁴. והוא מסיים שם: "ולדברי הגאון הנ"ל גם פזמון מלאכי רחמים וסליחה י"ג מדות האמורות בחנינה יש למנוע, מ"מ אנו אומרים עם הצבור, הן אל כביר לא ימאס ודלוגו עלי אהבה, אך מכניסי רחמים דרכי להאריך בנפילות אפים עד שהגיע ש"ץ לשומר ישראל"⁵⁵.

וכן התרעם בעל "קרבן נתנאל" (ר"ה סוף פרק א, אות ג) על הפזמון "לפני קונך תחנתנו הפילי", וכותב ש"חרוזה זו לא ישרה אצלי, שנראה כמתפלל לאמצעי, וזהו היסוד החמישי משלש עשרה עיקרים וכו'". ובשדי חמד⁵⁶ כתב על הקרבן נתנאל: "ובכל זאת לא כתב לבטל אמירתו רק גילה דעתו כי לא ישרה בעיניו". אבל הרב בעל "צמח צדק" מליובאוויטש בספרו דרך מצוותיך (פרק ז) מסכים לדברי הקרבן נתנאל וכתב שדבריו נכונים, ויש לומר: "אב הרחמים גלגל עלינו מדת הרחמים", ותו לא⁵⁷.

52 וראה גם לשונו בספרו נצח ישראל פרק טז.
53 בענין עדיפות האדם על המלאכים, ראה אלשיך (פרשת ואתחנן, בפסוק שמע ישראל), עוללות אפרים (מאמר קו ומאמר קפב), מהר"ל בנתיבות עולם (נתיב התורה פ"א) ובדרך חיים (פ"ג מ"ד) ובנצח ישראל (פכ"ב), פחד יצחק (לר' יצחק חיות) [דף ו' ע"ב ודף כ"ד ע"ב], ובאריכות בספר של"ה (חלק עשרה מאמרות מאמר שני, ובתורה שבכתב פרשת נח).

54 בשו"ת צ"ץ אליעזר (חי"ד סי' מ"ח אות ד') תמה על החת"ס מדברי עצמו בחידושי למסכת שבת שם, שפירש דברי הגמרא שהמדבר עם הקב"ה בעצמו הוא שומע דברי כל עם ולשון, אך השולח ע"י מליץ צריך לכתוב בקשתו בצחות הלשון שאם לא כן לא יכניסנו המליץ לפני המלך, ועיי"ש מה שניסה לחלק ביניהם. כמו כן יש להפליא גם על בנו הגדול הגאון זצ"ל, בספרו "כתב סופר" על התורה בפרשת ויצא (עה"פ אין זה כי אם בית אלקים), שכתב: "כי כבר ידוע שהמלאכים במדרגה לפני האדם, והמה ממוצעים בינינו להביא תפלתנו לפני ית"ש, וכמבואר בכמה תפלות".
55 ויש לציין כאן טעות מצערת ב"סדר סליחות מפורשות" הוצאת א. בלום, ירושלים תש"ן, כמבוא עמ' 21-22, שהביא דברי החתם סופר והוסיף עליו סימני פיסוק כך: ולדברי הגאון הנ"ל גם פזמון "מלאכי רחמים" וסליחה י"ג מדות האמורות בחנינה" יש למנוע. מכל מקום אנו אומרים עם הציבור "הן אל כביר לא ימאס" ודגלו עלי אהבה". אך מכניסי רחמים דרכי להאריך בנפילות אפים עד שהגיע ש"ץ לשומר ישראל. המהדיר הבין בדברי החתם סופר, שהוא אומר עם הצבור שתי תפלות בשם "הן אל כביר" ובשם "ודגלו עלי אהבה"! ראה גם בספר "היהדות וחכמיה", איסר קלוגר, עמ' צג, שלפי סימני הפיסוק משמע שגם הוא הבין כן. וראה עוד בספר "זכרון יהודא", מנהגי מהר"ם א"ש (נו-זריק תשנה, דף נה ע"ב, אות קעח), מגדולי תלמידי חתם סופר, שהיה נוהג לומר "יכניסו רחמינו" וכן "שמינו תפלתינו".

56 אסיפת דינים, מערכת ראש השנה, סי' א אות ב סוף ד"ה ובסימן.
57 וחיודש שכנראה הצצמח צדק חזר בו, לפי שבהגהות לס' תורה אור (נרפסו ב"אור התורה" בראשית, כרך ה עמ' תתקמט) כתב לפרש ענין מכניסי רחמים שאין בזה ענין אמצעי, לפי שאין מבקשים מהם דבר רק הם בבחינת שליח להוליך השפיע מלמעלה למטה וכו' עיי"ש.

ז. הפולמוס בקהילת טריאסטי באיטליה

ראינו דיונים שדנו גדולי הדורות בענין זה, והגיבו כל אחד מהם מנקודת ראות מיוחדת לעצמו, ולכלל פולמוס כמעט ולא הגיע. והנה, נשארה לנו עדות מיוחדת על פולמוס שהתלקח מסביב לענין זה בעיר טריאסטי שבאיטליה, לפני כשלש מאות שנה⁵⁸. היריבים משתי המחנות הטילו אשמה כל אחד על הצד השני, והאשימו אותם בהתנגדות למסורה, באי-הבנות המקורות לאשורם, ובנטיה לקבלה או לפלוסופיה — לטוב או למוטב, כפי נטיות שתי המחנות. בספר פחד יצחק (ערך "צרכיו") מעתיק את הדברים הארוכים שנאמרו על ידי שני הצדדים, וגם הכרעת רבני איטליה שפסקו אחרי שמיעת טענות שניהם.

כפי הנראה מדברי היריבים, היתה מחלוקת זו אחד ההבדלים בין מסורת ארץ ספרד למסורת ארץ אשכנז, בין הנוהים אחר הרמב"ם והפילוסופיה לבין הנוטים אחר חכמת הקבלה, בין קבלת דברי הדורות הקודמים כפשוטם לבין יצירתם לתוך כלים חדשים על פי הדעות והידיעות של הדורות שלאחריהם.

מחמת אריכות הדברים והכפלת הטענות והמענות⁵⁹ לא נוכל להביא רק ראשי פרקים מתמצית דבריהם. הנושא שלפנינו מתחיל בדברי ר' גדליה בן שלמה מפולין, בספרו "עץ שתול", פירוש על ספר העיקרים⁶⁰, שהצדיק מנהג אמירת מלאכי רחמים וכו' ומכניסי רחמים וכו', וכתב על דברי המנגדים:

"אין בקושייתם כלום, כי מה שאנו מתפללים להם אינו מצד הכח שיש להם מצד עצמם כי אם מצד השי"ת, וזהו היתר גמור כמו שכתב המחבר⁶¹ כאן, וכן משמע מלשון הפזמון וכו', מלשון שאמר חלו נא משמע שאין להם רשות לעשות דבר מעצמם כי אם מה שיחלו וישתדלו על ידי בקשתם ותחנתם מהש"י וכו', וזהו כבוד להש"י".

עוד הובאו שם דברי ר' יצחק ב"ר יעקב יוסף הלוי, בפירושו "הדרת קדש" על המחזור⁶², לתרץ אמירת הפיוטים וכותב ש"פקפוקים אלו הם הפך הסברא המוחלטת", משום, בין השאר:

(א) "לפי שאדרבא מוסיפים תפארת וגדולה למלך בשאלת צרכיהם ע"י אמצעים, וכפי רבוי אמצעי אמצעים עוד יודו בני איש כי הוא מלך מלכים ואין עוד מלבדו".

58 הזמן המדויק של פולמוס זה קשה לברר. חתימת תשובתו של ר' שבתי אלחנן ריקאנאטי (ראה להלן) היא בערב יום הכפורים שנת תפ"ח; חתימת תשובתו הראשונה של ר' שמשון מורפורגו היא פרשת חוקת שנת תפ"ב, וחתימת תשובתו השניה היא פרשת ואתחנן שנת תק"ד.

59 כחמישים עמודים בדפי הספר "פחד יצחק".

60 מאמר ב' פרק כ"ח.

61 בעל ספר העיקרים.

62 ויניציאה שנ"ט.

(ב) "ובשאלתם על ידי אמצעיים היא הודאה לשואל שמכיר מקומו בשפלות ורוממות קדושת הנותן עד כי אינו ראוי לבוא אל פני המלך אפי' באמצעי א' אם לא ירבו אמצעיי אמצעיים".

(ג) "ואין מקום לטעון דור אנוש⁶³, מאחר שהוא מזכיר בתפלתו שיחלו ממנו בעדו לפני מלך שהוא מודה במלכותו".

המערער שכנגד כותב ברוח סערה, "אל תביטו למראה הכותב ואל תחושו לדעת אם בר אריין או בר אבהן, כי זה הבל הוא וכו'". מהמשך הדברים מבואר, שהוא בא לסייע לדעת רבו שרצה לבטל מנהג אמירת פיוטים אלו, וכנראה היו כאלה שלא קיבלו דעת הרב וביקשו להמשיך באמירתם⁶⁴. ותלמיד זה אומר: "אל תאמינו ברע, הגאון בעל הדרת קדש וכו', אין זה הדרת קדש מה שכתב וכו', ואני אתנהלה לאטי לרגל המלאכה אשר לפני להפיל כל יסודותיו ארצה בעזרת ה' היודע מצפון לב וכו'". והוא מגיב על כל טענותיו אחת לאחת באריכות. הוא מוסיף: "מודעת זאת בכל הארץ שהיהודים אשר נקראו ספרדים בכל סדרי תפלותיהם לא נראה שום רמז מאמצעות זה אפי' כמלא נימא וכו' וכמו כן בסידורי איטאלינאי ובכל ארץ תוגרמא וארצות המערב וכו'⁶⁵ אין אלו כי אם בני אשכנז ופולין גרידא בדד י' שבו, ואין זה כי אם ש' שנה אשר הונהג בהם". ולבסוף: "ונגלה כבוד ה' אשר לו לבדו ראוי להתפלל ואין לזולתו ראוי להתפלל".

דברים חריפים אלו כמובן לא נשארו בלא מענה. אחד מן התלמידים⁶⁶ כתב מגילה עפה בשם "אגודת אוזוב", והאריך לסתור את דברי המערער אחת לאחת ולהליץ בעד רבו. הוא הוסיף גם הוכחות חדשות, בין להיתר התפילה למלאכים ולמתים ובין לנחיצות סיועם ועזרתם, "ועתה נשבעתי ואקיימה להראות העמים והשרים כי מנהגינו לאמר מלאכי רחמים והדומים להם הכל מיוסדים על אדני פז וכו'".

בסוף נמסר כל הענין לשני גדולי רבני איטליה — ר' שבתי אלחנן ריקאנאטי⁶⁷ ור' שמשון מורפורגו⁶⁸, שהכריעו לצד המליץ, "והלכה כתלמיד אף במקום הרב", והתירו תפלות אלו וכיצא בהם. והמסקנא: "בעלי הקונטרסים שקריתי ושניתי בהם ינהגו כבוד זה בזה וכו', כי דרכן של ת"ח המרבים שלום בעולם".

63 ר"ל כדברי הרמב"ם בריש הלכות עבודה זרה, שטעו דור אנוש לכבד המלאכים בתור משרתי ה', ומזה הלכו ונתרחקו עד שעברו עכו"ז גמורה. ואכן כך קרה אף בדורות הבאים — ראה בספר הרזים, מרדכי מרגליות (ת"א תשכז) עמ' 10-16; מאיר בר אילן, סתרי תפילה והיכלות, עמ' 148.

64 מתוך מליצת דברי יריבו (שם דף ל"ו ע"ב) שמא יש לדקדק ששמו היה בנימין; אבל מתשובתו האחרונה (דף נ"ב ע"ב) נראה ששמו אפרים.

65 כבר ראינו לעיל שאינו כן, שיש כמה תפלות כאלו בנוסח איטליה וקצת מהם גם בנוסח ספרד.

66 ושמו יש לדקדק מתוך דברי המכריע (שם דף מ"ט ע"א) ששמו היה דוד?

67 ראה עליו בספר "תולדות חכמי איטליה", ניפ-גירונדי, עמ' 319.

68 בעל שו"ת שמש צדקה. תשובתו נדפסה בפחד יצחק וגם בשו"ת שלו סי' כג. ולפלא שבספר עמודי אש (סי' ב' אות כ"ו) מביא שבעל שמש צדקה התנגד לאמירת הפיוטים! וכבר תמה עליו בזה בשדי חמד (אסיפת דינים, מערכת ראש השנה סי' א אות ב).

נראה שהמערער לא הסכים אף לזה. מצינו תשובה נוספת לר' שמשון מורפורגו⁶⁹, בכותרת: "חזרתי והשבתי לכתב המנגד שנית". בתשובה זו הוסיף לחזק דבריו הקודמים, ומביא פרטים נוספים על הענין זה: "ובמה שהעידו בשם מ"ו מהר"ר מ חפץ ז"ל⁷⁰ שביטל אמירת בקשת מלאכי רחמים ודומיהן בק"ק גוריציאה, שקר ענו בו וכו', כשהיה יורד לפני התיבה היה מחליף זמני ושמושי הפעלים לומר "יכנסו רחמים, תשמע צעקתינו, יכנסו דמעותינו" וכדומה, ומבליע החלוף בנעימה באופן שלא היה נרגש להמון, ולא ביטל אמירתן ולא מנע את אחרים מלאומרן.

ה. הפולמוס לאור הריסת הדת בגרמניה

כאשר קמה תנועת הריפורמה, ונסתה לשלוח יד ולקצץ בסידור התפלה, אז עולות לפנינו תמונות חדשות במחלוקת זו. לפני המלחמה נגד הריפורמים היתה בעיית הפיוטים שאלה הלכתית מובהקת: האם יש חשש עבודה זרה, האם מותר להפסיק בתפלה, האם יש לחוש לטירחא דצבורא, וכדומה. והעונים על השאלה, שביררו את דעתם מתוך המקורות בתלמוד ובהלכה, ויחד עם זה דנו עד כמה יש לתת משקל ל"מה עמא דבר", ועד כמה יכול המנהג להכריע ההלכה או לשנותה. השואלים היו מיושבי בית המדרש, שומרי תורה ומצוות. והמשיבים היו רבנים מגדולי הדור, שעיתרו את תשובותיהם בהוכחות מן המקורות הקדומים.

כשהתחילה המלחמה נגד הריפורמים, קיבלה שאלה זו צביון אחר לגמרי. השאלה לא באה מרוב יראת שמים, רק מחוסר יראת שמים — האם חייבים אנו לומר הפיוטים, והאם יכולים אנו לבטלם. אותם שצדדו בביטול אמירתם, ראו בענין הפיוטים, אחד מן ה"תקונים" הרבים, שלדעתם "צריך" לעשות בהליכות היהדות בכלל, ובתפילות ישראל בפרט. הם השתמשו עם הטענות שנאמרו נגד הפיוטים, בתור הצדקה להתנגדותם לכל מה שלא מצא חן בעיניהם. אף הענין שלפנינו, נחשב אצל הרפורמים כזמורת זר בנוסח התפלה, "אשמת" המקובלים המגשימים את כבוד ה' ואת מלכותא דרקינא.

בהתאם לזה, תשובת גדולי הדור לא היתה תשובה הלכתית מובהקת, רק השקפה כללית על הליכות התורה והמנהג, ונתנו כל כובד המשקל להמשך המסורה והקבלה בלי לשנות מהן כלום. הם לא רצו לאפשר לריפורמים שום אחיזה וחווה דעת במסורת ישראל, ומשום כך התייחסו לא רק לגוף הענין של הטענות, אלא גם להתמונה הכללית של הכנסת שינוי כל שהוא בדברים המקובלים מדור דור. ניכר הדבר מאופי התשובות, שבעייה זו נראה בעיניהם כבבואה של המלחמה הגדולה, בין שומרי הדת לבין מחריביה, ולפי גישה זו השיבו מה שהשיבו.

כמו בכל "תיקוני" הדת, צעדו קהילות גרמניה בראש התיקונים של התפילות והפיוטים. אליברמן שר"י, מראשי הריפורמים, בספר "אור נגה" (דעסוי תקע"ח), כותב: "וכבר

69 שו"ת שמש צדקה סי' כד. תשובה זו לא נדפסה בפחד יצחק.

70 ר' משה חפץ, בעל ספר "מלאכת מחשבת" על התורה.

התרעמו רבים מחכמי הדור על תפלת מכניסי רחמים שאינו מהתקון כלל, והמונע מלאמרו לו דומיה תהלה... שנראה כאילו מכניס אמצעי חלילה וכו'".

אחריו החרה החזיק הריפורמי אהרן חורין שר"י (חורינר) מאראד בהונגריה, המכונה בפי הגאון בעל חתם סופר זצ"ל בכינוי "אחר". בסוף ספרו "ציר נאמן"⁷¹ הוא טוען שכל מה שטרחו ויגעו רבים לישוב המנהג מאמירת היוצרות והפיוטים היה מפני כבודו של ר' אלעזר הקליר שחשבו כי הוא אחד מחכמי המשנה, משא"כ אחרי שדעת הרוו"ה ור' משה לנדא שר"א הקליר חכם מאוחר היה, אין אנו אחראים לדבריו ויש לנו לבטלם מפני הסיבות השונות שהתנגדו להם חכמי הדורות הקודמים. דבריו הובאו בשו"ת יהודה יעלה למהרי"א אסאד (פרג תקצ"א) ובסדור המנהגים לרשב"ן⁷², שדחו כל ראיותיו לגמרי.

בשנת תקצ"ג יצא לאור ספר "דיני ומנהגי בהכ"נ חברת האחים". קהלה שנטתה לצד הריפורמים, וברשימת התקנות שבסוף הספר אנו קוראים⁷³: "לה' לבד ראוי להתפלל ולא אל המלאכים והממונים והספירות, כי התפלה במקום קרבן וכתוב⁷⁴ זוכה לאלהים יחרם, כתב התשובה מאהבה⁷⁵ דרך כלל יאות לבטל כל התחנות ובקשות כאלו כיוצא בהם שנתחדשו מלקוטי אחרונים וכו' ומחשבה בלתי נכונה פוגמת".

כנראה שמריבה קשה התנהלה על צביון בית הכנסת הזה⁷⁶, כי בשנה הבאה הופיע בברעסלויא ספר "מאמר מרדכי" למרדכי דוב פרידענטהאל, "כולל התנצלות לתקנות בהכנה"ג מחברת האחים והערות שונות על דינים מנהגים ונוסחאות התפלה ופירושים שונים על מאמרי חז"ל". בספר זה נדפסה הסכמה מאת ר' זלמן טיקטין הרב דברעסלויא⁷⁷. מחבר הספר כותב: "ויש בזה ענין טעות מן בעה"מ מלאכת הקודש⁷⁸ ומרא"ס בפירושו על הסליחות⁷⁹ שהקשו על הנוסח ממכניסי רחמי הכניסו וכו'". הוא מתרץ שאין זה

71 פראג תקצ"א.

72 מונקאטש תרמ"ב, חלק שני, מנהג של ראש חדש אלול, אות י"ג.

73 באות ט'.

74 שמות כב, יט.

75 סי' א'. בסוף תשובה זו (באות ס) הוא מתרעם על הפיוטים החדשים, וכותב שכמה תפלות ניתוספו אל הסידורים על ידי השבתאיים ויש לבערם מן העולם.

76 יש להביא כאן ידיעה ביבליאוגרפית מעניינת, שיש בספריית ה.י.ק. עותק מספר זה ובו הערות למכביר. אחת מן ההגהות היא מחיקת שמו של קלמן פרעגער משער הספר! וחידוש נוסף נמצא, שספר זה שוב נדפס עם שער שונה לגמרי, ובו חסרים שמות קלמן פרעגער וגם הרב יעקב יהודא! מקום ושנת הדפוס שווים למהדורא הראשונה. תודתנו נתונה לד"ר ברוך אוגורק על שהמציא לנו צילומים מעותקים אלו.

77 הוא היה אביו של ר' גדליה טיקטין, שירש את כסאו של אביו בברעסלויא ולחם נגד אברהם גייגער ותקונו בכל כוחו.

78 הוא ר' אלעזר פלעקלש בעל תשובה מאהבה.

79 =ר' איציק סאטנוב", הוא המשכיל והזייפן הנודע יצחק הלוי סאטנוב. ב"סליחות לימים נוראים ולשוכבי"ם ת"ת כמנהג פולין פיהם מעהרין ואוסטריין", ברלין תקמ"ה, הוא כותב: "מכניסי רחמים,

סרסור רק מליץ, ומבאר החילוק ביניהם, ש"מעולם לא התפללו אישי האומה הישראלית אל השמש או לכל אחד מצבא השמים — אף שהמה בעלי השגה — הפיל תחינתך לפני קונך כי יתפזרו עננים ותופע עלי תבל ארצו בהדר גאון עוז ומעקים יעטפו בר! כי זה ענין שיתוף", משא"כ ממליץ אנו מבקשים רק שיסיר המחיצות המבדילות בינינו ובין ה'. ומוסיף: "ולא ירדתי לסוף דעת היידענהיים שגרס בפזמון ה' ה' (במחזור לנעילה) תחינתך הפילי, ולא תחינתנו, מדוע לא השאיר הנוסחה ישנה?".

באסיפה של רבני צרפת בפאריז ב' אייר תרט"ז, רובם "מתקדמים", דנו בענין אמירת הפיוטים. רק שני רבנים התנגדו לשינוי הפיוטים: הרב יצחק ליברמן מגאנסי והרב שלמה וואלף קליין מקולמאר. החלטת האסיפה הניחה הרשות בידי כל רב מקומי לנהוג באמירת הפיוטים כפי רצונו. ר' שלמה קליין התאכזב מרה מתוצאת האסיפה, ויצא ללחום נגד השינוי. הוא כתב חיבור בשם "דברי הפיוטים וזעקתם"⁸⁰ לבסס את עמדתו. בזמנו כבר הפכה סוגיית הפיוטים לנושא אקטואלי מאד, כדבריו בחיבור הנ"ל: "כמעט אין בית ישראלי אשר אין שם וויכוח, והיה כעם ככהן, כלם ידריכו לשונם ולדעתם ולדברתם לאמונה יגבורו, זה אומר בכה וזה אומר בכה, יש עונה ואין קשב וכו'".

בעיר קולון, עיר ואם בישראל, גרם ביטול אמירת הפיוטים לייסוד של קהלה נפרדת. רבה של הקהלה משנת תרי"ז היה ר' ישראל שווארץ. הוא לא רצה להשתתף באסיפות הריפורמיות על אף לחץ בני הקהילה עליו, אמנם מאידך גיסא הכניס כמה "תיקונים" בסדרי בית הכנסת. בני קהילתו לא הסתפקו בשינויים אלו ורצו להרבות בתיקונים שונים — וביניהם ביטול אמירת הפיוטים וכל נדרי. הרב לא הסכים לביטול האמירה, אבל לא היה כח בידו לעצור בעדם ותקנה זו יצאה לפועל נגד רצונו. מחמת סיבות אלו נפרדו כמה מבני הקהילה בקיץ של שנת תרכ"ג, ויסדו קהלת "עדת ישורון" כדי שיוכלו להתפלל כמסורת האבות מאז ומקדם. אחר מספר שנים, בשנת תרל"ה, עברה ה"יודישע לעהרען-סעמינער", מוסד להכשרת רבנים אורטודוקסיים, לקולון, וחזקה את קהלת "עדת ישורון". ראש מוסד זה היה הרב הירש פלאטא⁸¹, חתנו של רשר"ה וגיסו של הרב מיכאל לוי.

בפראנקפורט פעל משנת תרכ"ג ואילך, אברהם גייגער שר"י, שהיה מפורסם בדעותיו הכפרניות עד מאוד. לא רק במחשבתו ודעותיו היה מגדולי המחריכים שבדור, אלא אף בפעולותיו ובמעשיו היה מראשי הלוחמים למען שינוי פני היהדות לקרבה אל התרבות הגרמנית שסביבה, ובצדק נחשב כעמוד התווך של התנועה הריפורמית בכל הקיפה. אף

כבר צווחו רבים על זה הפיוט ועל פיוט מלאכי רחמים וכיוצא בהם העושים אמצעי בין המתפלל ובין אלהים וכו'". אמנם לבסוף הוא מסיק: "ואחרי ששלומי אמוני ישראל אשר מעולם אנשי השם המה ראו כן להתפלל, הנה על כיוצא בו נאמר לא יאונה לצדיק כל און, ומה בהמתן של צדיקים אין הקב"ה מארע תקלה ע"י כו', לכן אין לזוז ממנהג אבותינו".

80 מילהיוין תרי"ט. הוא קונטרס קטן בן שבעה עמודים.

81 מחבר ספר "קונטרס הבלעת הדם", על האיסור לנעוץ סכין בעורף הבהמה לאחר השחיטה למהר מיתתה, פראנקפורט תר"נ.

מסידור התפלה לא משך ידו. ביום כ"ט סיון תרכ"ט מסר להנהלת הקהילה מאמר בשם "דענקשריפט", ובו הצעות שונות על שינויים באופן התפילות ובתוכנם. הוא ביקש לקצר הזמן של התפילות, להוציא מהן ענין הקרבת קרבנות, וגם להוציא פיוטים מסוג מכניסי רחמים. סדור תפלה כזה נדפס בברלין בשנת תר"ל, כאשר עבר גייגער לשם, ובשער כתוב שהוא יוצא לאור "עם הסכמתה של הנהלת הקהילה בפראנקפורט דמיין"⁸².

אף ברוסיה, בסביבות שנות תרמ"ה-תרנ"ט, התעורר משה אריה לייב פרידלאנד, וחבר קובץ מכתבים בשם "לשון ניגודים" על שאלת קיצוץ הפיוטים והשמטתם⁸³. השאלה הופנתה אל הרב מטעם בפטרבורג, יצחק וואלף אולשוואנגער. בתשובה ארוכה הסביר שיש לבטל חלק הפיוטים, ותוך כדי דיונו העלה נימוק חדש: הפיוטים נתחברו בימי הבינים, זמן של נגישות ורדיפות לישראל. היהודים היו מעונים ונרדפים ולא מצאו מנוח כי אם בבית הכנסת, לכן תיקנו החכמים תפלות ופיוטים שונים כדי להאריך שהות התפילה, להשכיח מן האנשים את הצער והסבל המחכה להם בחוץ. והמסקנא מובנת מאליו: בזמננו אין שום תועלת בתפלות אלו, והם מאריכים זמן התפילה ללא צורך, וביטולם יפה להם. פסק דין זה עורר את תגובתם הנמרצת של שלומי אמוני ישראל, ומכתבים רבים נשלחו לכל עבר סביב שערוריה זו. המגיד דמתא בפטרבורג [שלא נודע לנו שמו] כתב תשובה ארוכה עוד יותר נגד דברי הרב הנ"ל וביטל את דבריו. עיקרי טענותיו היו שאין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חבירו, ואין לנו שום כח וסמכות לבטל תקנות הראשונים, והוא דבר שפשט בכל ישראל ואין לנו לברך "ברוך מחדש חדשים". הוא מביא כמה מקורות להראות עד כמה יש לזהר בנוסחאות התפלה, ומסיים: "ואתם אדונים נכבדים קומו ונכרתה ברית ללכת בעקבות רבותינו אשר יסדו להם גאוני דורם וכו', וה' יטע בלבנו אהבתו ויראתו לעבדו שכם אחד בעיר קדשנו".

גדולי ישראל גילו את הלוט מעל פני המחריבים והכופרים האלה והשיבו מלחמה שצרה. הרבנים והמנהיגים חשפו את כוונתם האמיתית, להדיח את ישראל לרעות בשדה זרים. הם הראו את דברי הבורות והעזות שבדבריהם, שאין הם באים לתקן כלום רק לקלקל, וכל משאת נפשם היא להידמות לגוים אשר סביבותם ולפרוק מעליהם עול התורה והמצוות. מלחמתם של חכמי ישראל נגד המשכילים ונגד הריפורמים ידועה, ואין צורך לפרטה כאן. גם בענין אמירת הפיוטים והסליחות, הבחינו גדולי הדור בסכנה הנשקפת ליהדות, וקידמו פניה עם חומת ברזל נגד תופעה זו.

82 מעניין לציין שאחיו המבוגר, הרב זלמן גייגער, היה יהודי נאמן לה' ולתורתו, והיה דיין בקהילת פראנקפורט. בשנת תרכ"ב הוציא לאור ספר דברי קהלות, ובו מנהגי התפלה של עיר פראנקפורט, בפירוט רב ובהרחבת ביאור. בעמ' 269 הוא כותב: "ואל נא תשת עלי חטאת שאיני אומר חרוז מלאכי רחמים משרתי עליון" ואחל "חלו נא וכו'", וקורא אני זה לקהל שיתפללו בלב שלם וכו' וכן בימי סליחות בפיוט "מכניסי רחמים", טוב ויחל חזן "השתדלו הרבו תחנון" עד "ולשנינה" שיקרא זה לקהל, ודומם וישתוק מלקרוא לתשועת מלאכים, כי קלון צבור הוא אם יקרא מלאכים להושיעם בתפלתם וכו'".

83 ראה תורף הסיפור, עם קצת מהמכתבים, במאמרו של אברהם יצחק כץ, "תלפיות" כרך ח, עמ'

רשכבה"ג הגאון רבי עקיבא איגר זצ"ל כתב⁸⁴: "וכן בפיוטים אין לשנות הנוסח שנוסדו מקדושי עליון, אף שהרב אבן עזרא בפסוק (שמור רגליך) [אל תבהל את פיך] לעג ופער פיו על הקליר, כבודו במקומו מונח וכו', וה' הטוב יסלח להרב אבן עזרא על גודל שגגתו בזה⁸⁵. לזה אתם אחי מי שנוגע ה' בלבבו חלילה וחלילה לו לשמוע בזה לילך בנתיבתם בדילוג ברכות ושינוי נוסחאות בהם ובתפלות, תחזיקו לילך בעקבי אבותינו ובקהלם של האנשים אל תחד כבודכם, ודרך כלל לכל שלומי אמוני ישראל שלא לזוז יזו כל שהוא מדברי התלמודומפיהם אנו חיים וכו'"⁸⁶.

בשו"ת יהודה יעלה לרבי יהודה אסאד (סי' כא) דחה דברי חורין, וקרא עליו "קול כסיל ברוב דברים דברי נרגן יורה זיקים", ומוסיף: "והן אמת כי אלו לא שמעתי מפה קדוש אדמ"ו רשכבה"ג מו"ה מרדכי בנעט זצלה"ה שהיה אומר נוסחא שלו בחרוז מדת הרחמים כו' שנדפס בשמו במחזורים לא הייתי משנה גם אני מנוסחה ישנה כמו שהיא לפנינו במחזורים ישנים, אמנם גם מרן זצלה"ה רק לעצמו הוא היה אומר שינוי נוסחא בזה לבד, אבל לא מיחה להציבור מלומר כנוסחא ישנה גם בפניו, וגם הוא היה אומר עם הצבור הפזמון מלאכי רחמים וכן מכניסי רחמים כו' בימי הסליחות בשוה עם כל הציבור בלי שום שינוי". ואחר שהאריך בראיות שיש לבקש סיוע ממלאכים, כתב: "וכן אנחנו נוהגים כרבותינו עונים ואומרים באהבה, יהי חלקנו עם כל עובדי ד' התפללים סליחות ואומרים פזמונים הנ"ל, כי ישרים דרכי ד' וצדיקים ילכו בם כו' והדברים עתיקים כו' דברי חז"ל קיימים וחיים ונעמים למבינים"⁸⁷. וראה עוד לעיל שהבאנו דברי שו"ת תשובה מאהבה, שו"ת חתם סופר, וסדור רשב"ן.

84 אגרות רעק"א, ירושלים תשנ"ד, עמ' עח-עט.

85 לסיכום על הנאמר במחלוקתו של האבן עזרא על הקליר, ראה "בנועם שיח" מאת צבי מלאכי, עמ' 133-156.

86 אגרת זו מקבלת משנה חשיבות לאור המציאות באותם הדורות שהקילו בכלל באמירת הפיוטים ודלגו הרבה מהם. כן מצינו אצל החסידים, כמו שהביא אהרן וורטהיים בספרו "הלכות והליכות בחסידות", ירושלים תשמט, עמ' 97, ובעיקר אצל חסיד חב"ד כמ"ש הרב אברהם דוד לאוואוט, בהקדמתו ל"שער הכולל", נר-זרק תשנ"א, עמ' 16-17. וכן היה המנהג ברוב ישיבות ליטא, ראה: חיים קרלינסקי, "הראשון לשושלת בריסק", ירושלים תשמד, עמ' 88 הערה 137. וראה עוד מ"ש מהר"ץ חיות בספרו "דרכי ההוראה", חלק א, סוף פרק ו ("כל כתבי מהר"ץ חיות", ירושלים תשיח, עמ' רלח): "והבט נא וראה כי במדינתנו וברוב מחוזות פולין ורוסיה נתבטלו אמירת היוצרות והפיוטים וכו', ולא גרמו התנהגות חדשות הללו שום פירוד דיעות, והטעם כי לא נתבטלו על ידי צעקות והוצאות רבות וכו', רק כל אחד יתנהג כמו שלבו חפץ, וכן נהוג אצלנו שבאיהו בתי התפלה אומרים הפיוטים וברובם אין אומרים אותם".

87 יש להקביל תשובה זו לתשובת חתם סופר שהבאנו למעלה. הרי ידועה עמדתו של החתם סופר נגד כל דבר חדש וכל שינוי קל במסורה, ומכל מקום נכתבה תשובתו בנימה רגועה בלי לשון של פולמוס, והוא מודיע שאכן משמיט הוא "מכניסי רחמים". וכל זה לפני שהתפרצה תנועת הריפורמה במלוא עוצה. אבל לאחר כך כשכבר השתמשו הכופרים בסוגיא זו לנגח את היהדות המסורתית, נשמעת תשובתו של מהר"י אסאד כתרועת חרב נגד המהרסים, וכסיום דברי הפסוק שהביא: ופושעים יכשלו בס.

מ. הפולמוס בעיר לונדון

בשנת תרל"ט, הביאו המנהיגים של קהלת כנסת ישראל⁸⁸ בלונדון, אל הרב הראשי, ר' נתן הכהן אדלער, רשימה של תיקונים בנוסח התפלה שביקשו לתקן. רבי נתן אדלר, בעל "נתינה לגר" למד אצל ר' אברהם בינג, ועליו כתב רבנו החתם סופר בתשובה ס' לח בלקוטי מכתבים: "הרב הגדול הצדיק מוהר"ר נתן אדלר כץ אב"ד דק"ק הנובר, וליודעי כי הרב הזה מוחזק לצדיק ותלמיד חכם". בין הדברים הבולטים היתה התנגדותם לאמירת הפיוטים, שיש בהם בקשה למלאכים ולאמצעים. ר' נתן אדלער הסכים, נגד רצונו, לבקשתם להשמיט פיוטים אלו; אבל לבסוף כתוצאה מהסכמתו זו פרש מפעילותו ברבנות העיר. בנו נפתלי⁸⁹ היה נוח יותר להתפשר עם אותם שרצו לשנות מנהגי בית הכנסת המקובלים. בספרית הסמינר נמצא כתב-יד מעניין בשם "דברי הפיוטים וזעקתם", והוא רשימת פרוטוקול של הויכוח שהתנהג בפני ר' נתן אדלער, בין המצדדים לשינוי מנהגי תפלות לבין אלו שומרי תו"מ שלחמו נגדם, ובסופו נמצא גם דברי הרב המכריע⁹⁰. פרישתו של ר' נתן אדלער, ונטייתו של בנו נפתלי הרמן לצד המתחדשים, גרמו לקבוצת יהודים אורתודוקסים בעיר להתארגן כדי לייסד קהילה עצמאית נפרדת. הם לא הצליחו בכך עד לשנת תרמ"ז, כשחבר הפרלמנט הבריטי שמואל מונטאגיו עזר להם לכונן קהילה איתנה ומגובשת, שנקראה אחר-כך בשם "מחזיקי הדת". רבה הראשון של הקהילה היה הרב מאיר לערנער⁹¹, וחתנו של רשר"ה, הרב מיכאל לוי היה פעיל מאוד בייסוד הקהילה ובאירגונה. תמונה בהירה על המצב הירוד של קיום תורה ומצוות בלונדון, אפשר לראות בזה שאף ר' מאיר לערנער עצמו אולץ על ידי אנשי קהילתו להכניס בבית הכנסת תפלות שנכתבו באנגלית, שפת המדינה. בשנת תרנ"א, שנה ראשונה לרבנותו, שלח שאלה להגאון ר' יוסף זכריה שטרן משאוול, בעל שו"ת זכר יהוסף, אם מותר להכניס תפלות אלו בתוך התפילה. מהריז"ש השיב שתי תשובות ארוכות⁹² שתפלות כאלו אין להן שום מקום בבית הכנסת ואסור לעשות כן.

תקופות קשות עברו על "מחזיקי הדת" עד שהצליחו להעמיד את הקהילה על יסודות איתנים. הם הקימו שחיטה נפרדת לעצמם, שעורר את זעמם של הקהילה הרשמית. לאחר כמה שנים, תחת רבנותו של הרב ויקטור שאהנפעלר, בנו מקוה, הקימו מוסדות צדקה ומוסדות חינוך, ואף העמידו מערכת כשרות שמפורסמת עד היום בשם "כרתיא". החינוך התורני האמיתי הניב פירות, ושמירת התורה והמצוות נתרבתה באופן חיוני ובהיקף רחב ביותר. מתוך אווירה זו של שמירת המסורת והיהדות, נוסדה קהילת "גייטסהעד" המהוללה על ידי יוצאי ארצות גרמניה.

88 שנקרא גם בשם "יונייטד סינאגאג".

89 נקרא גם "הרמן".

90 מעניין להוסיף, שכמה מהטענות שנרשמו שם לטובת אמירת הפיוטים, נעתקו מחיבור קדום ששמו אף הוא "דברי הפיוטים וזעקתם", שנדפס בשנת תרי"ט על ידי ר' שלמה וואלף קליין כמו שהזכרנו.

91 מחבר חידושי ושו"ת הדר הכרמל, נדפס בוויילנא שנת תרנ"א. הוא נזכר בספרי בני דורו בתואר "הרב הגאון המפורסם, צדיק ונשגב, אוצר תורה ויראה, מו"ה מאיר ד"ר לערנער".

92 אור"ח סי' יט וסי' כ. ראה גם בסי' ר"י שהביא מקורות רבים על ענין אמירת "מכניסי רחמים".

י. עמדת רבי שמשון רפאל הירש זצ"ל

הרב רבי שמשון רפאל הירש זצ"ל, הקים עולה של תורה, וייסד ה"אויסטרטיגעמיינדע" בפראנקפורט. בזה הציל את יהדות גרמניה מכליון רוחני, ונתן בידיה נשק וכח לעמוד בקשרי המלחמה ולגדור את פרצות הזמן החדש, שאיים לשטוף את התורה והמסורה. רש"ה עמד בראש העם, הגין עליו מפני שונאיו, והציל את התורה מידי משטיניה. בשתי פנים נלחם רש"ה בבעיות זמנו. מצד אחד היה איש מעש, בעל כושר מנהיגות ואירגון, ומחונן בלשון לימודים, ולא חשך עמל לעסוק בצרכי ציבור ולהשיב מלחמה שעה. מצד שני, היה גדול בתורה ובהשקפה, בפלפולי דאורייתא ובכבשונה של תורה, וגם באלו השתמש לבצר את חומות היהדות, לסעדה ולתמכה. לפעמים השתמש בחרב פיפיות — של שתי פיפות — בבת אחת. וכאשר עלתה מבוכה באיזו מהקהילות שבאשכנז, ולא ידעו להשית עצה ולהתייצב נגדה, עמד רש"ה והאיר את הבעיה מכל צדדיה, גם מבחינה עיונית וגם מבחינה מעשית, עד שלא נשארה הברירה בידי המפקקים כי אם לקבל את דבריו במלואם.

הננו מדפיסים בזה לראשונה מכתב מכת"ק, אשר התמזגו בו שתי הבחינות הללו. מכתב זה שלח רש"ה בשנת תרמ"ה, אל חתנו, הרב מיכאל לוי, בעלה של בתו גיטכין (גיני) הירש⁹³. ר' מיכאל לוי היה יליד אנגליא, וגר בלונדון, וכאמור, היה ממייסדי "חברת מחזיקי הדת" בלונדון. ר' אהרן היימן כותב עליו: "הוא היה בן תורה וירא שמים גדול ובעל צדקה, ומדקדק במצוות מאד, וגידל את בניו לת"ת וליראת שמים..."⁹⁴. ידוע לנו על בן אחד, ישעיהו, שהיה רב בקהילת אוהב צדק בניו-יורק. בנו השני, יצחק, תירגם את פירוש החומש לסבו, רש"ה, לאנגלית, הנפוץ בכל רחבי ארה"ב ואנגליה, וגם את י"ט האגרות של רש"ה. הרב מיכאל לוי נפטר בשנת תרפ"א.

במכתב זה מתייחס רש"ה לשאלת אמירת הפיוט: "מכניסי רחמים". לא הרבה רש"ה להעמיק דיון בנושא במכתבו, וכדרכו ביתר מכתביו הלוועזיים⁹⁵ — בניגוד לשו"ת שלו — התייחס רק אל גוף הנושא, והביא רק את ההוכחות הבסיסיות שנצרך להם כדי להוכיח את עמדתו, בלי הפלפול והמו"מ השייכים לאותו ענין. אולם מכותלי מכתבו ניכר, שמודע היה לבעיה ולכל מה שנכתב עליה, והוא הסיק את מסקנתו מתוך ידע מלא של צדדי הענין.

מכתבו של רש"ה משנת תרמ"ה הוא הוכחה נוספת על הלחץ והדוחק, שנחקקו בהם אף היראים והאדוקים שבקהלה היהודית בלונדון, ומקום של כבוד נשמר בו לרש"ה על פעילותו בבלימת השפעות הזרות, באשר היא היתה משאת נפשו ומגמת חייו. ברכתו של רש"ה: "בסוף הרי תצליח", אכן נתקיימה ב"ה במלואה, בחידוש פני היהדות בלונדון עד לשגשוגה ולפריחתה כהיום הזה.

93 היא נולדה בשנת תרי"ב ומתה בשנת תר"צ.

94 דוב היימן, "מפרקי זכרונותיו של הרב אהרן היימן ז"ל", שנה בשנה תשמ"ז, עמ' 285.

95 כך הואיל בטובו להודיע לנו הרב אליהו מאיר קלוגמן, מחבר ספר "שמש מרפא" על תורתו של זקנו רש"ה. תורתנו נתונה לו, ולפרופ' ברויאר על עזרתם בפענוח המכתב.

תשובת הרש"ר הירש זצ"ל אל חתנו ר' מיכאל לוי

בע"ה פראנקפורט אור ליום ד' כ"ב אלול תרמ"ה לפ"ק
שוכ"ט ליקירי האהוב מיכאל לי"ש

מכתבך החביב מכירמינגהאם הגיעני היום לכאן כשחזרנו אמש. זה שאתה אהובי מיכאל נ"י מדבר גלויות נגד שינוי הכי קל בסדר עבודתנו והעובדא שאתה מתרחק מכל בית כנסת מסוג זה, אתך הצדק וכך עליך להישאר בעתיד. ואם בתחילה יכלת רק להתפלל במנין או ביחידות, דרך מחאה זו תקיים מצוה גדולה בתוככי האדישות הגדולה. וילדיך לי"ט ילמדו ממך להיות יהודים רציניים.

איזאק היקר נ"י בהאננאפער עבר תהליך דומה ולא התחרט ב"ה.

בענין מכניסי רחמים, זהו ענין אהוב על הקלים והחצופים ולכן חלו בו אי הבנות ורכילות. במקום אחד אנו מתפללים למלאכי מרום, אבל בקשתנו מהם היא שיתפללו עבורנו אצל הקב"ה. אכן בקשת האדם אצל המלאכים שיבקשו עבורו אצל הקב"ה היא תופעה מצויה המובאת בחז"ל בסנהדרין מ"ד ב', ר' יוחנן אומר לעולם יבקש אדם רחמים שיהו הכל מאמצין את כחו, פירש"י שייסיעוהו מלאכי שרת לבקש רחמים ושלא יהו מסטינים מלמעלה. גם בשבת י"ב ב' לעולם אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי וכו' כל השואל וכו' אין מלאכי השרת נזקקין לו וכו' שאני חולה דשכינה עמו, ופירש"י ואין המתפלל צריך שיוזדקק לו מלאכי השרת להכניס תפלתו לפניו מן הפרגוד. עכ"ז משפטים אלו ניתנים להבנה כפי נטיית הרצון, על כל פנים לפיוט מכניסי רחמים לבטח תימצא הצדקה לפי המאמרים הללו. הרי באיוב ל"ג כ"ג כתוב אם יש עלי מלאך מליץ אחד מני אלף להגיד לאדם ישרו ויחוננו וכו', ולאור כך אין מכניסי רחמים הקטע היחיד מסוג זה במחזור שלנו. הרעיון שהמלאכים יתפללו עבורנו חוזר ושב על עצמו בפיוטים שלנו, וכמו בפזמון הנאה מלאכי רחמים משרתי עליון חלו פני עליון במיטב הגיון וכו', ומדוע לא נבקש מהמלאכים שיתפללו עבורנו, וכי אין אנו מבקשים זאת מבני אדם. הקב"ה אומר לאבימלך שיגרום לאברהם להתפלל בעבורו, ב"ב קטז א כל שיש לו חולה בתוך ביתו ילך אצל חכם ויבקש עליו רחמים, מאמר זה מתקיים הלא עד לימינו אלה ללא כל התנגדות, למה א"כ לא נבקש ממלאך. זה הנלענ"ד.

מאתנו יש ת"ל רק חדשות טובות. זאפיע האהובה תי' מתקדמת הלאה ב"ה בצורה טובה. היא היתה פה אתמול וזאלאמאן נ"י והילדים שי' שבו הביתה, היא ליוותה אותם, ולא נוכל להודות להקב"ה על החסד הגדול.

[כאן חסר משהו] יצי תי' היקרה ילדים אהובים לי"ט והייתם ברכה כנפשכם ונפש אביכם אוהבכם בלב ונפש

[בשוליים]

[בענין] בית הספר, מיכאל האהוב נ"י, אף שתקותך כה קטנה אל תסיח דעתך מן התכנית ובכל הזדמנות תדבר עליה כי מדבר טוב... אסור להתעייף מלדבר [אפילו] עשרים וחמש שנים, בסוף הרי תצליח...

